

KIRGIZ TOPLUMUNDA GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE KALIN (BAŞLIK PARASI) GELENEĞİ*

The Tradition of Giving “Kalyn” (Bride Price)” In Kyrgyz Society From Past to Present

Arş. Gör. Dr. Ali ÜNAL**

ÖZ

Toplumların aile kurma olgusu üzerinde önemli görev ilişkisi ve işlevini sürdüren bir kültür unsuru olarak “kalın” (başlık parası) geleneğine hemen hemen pek çok toplum ve toplulukta rastlamak mümkündür. Soyun devamını esas alan aile kurumunda kalın, geleneğin var olduğu toplumlarda evliliğin simgesi olarak görülebilir. Kalın, iki farklı grup ya da aileye mensup ayrı cinsteki kişilerin birleşmesi karşısında kadının aile içindeki değerinin ve yerinin tanınması ve savunulması amacını güder. Toplumsal yapının dinamikleriyle bağlantılı olarak kalın genellikle bu ilişkiyi sürdürür. Bu durum kimi zaman sert ve zorlayıcı olurken, kimi zaman kültürel uygulamalar sonucu yeni toplumsal aidiyetler ve kimlikler kazanabilir. Muhtelif din ve kültürlerde evlenecek erkeğin kız tarafına çeşitli adlar altında belirli para veya mal verdiği ve bunun farklı hukuki ve sosyal sonuçlar doğurduğu gözlemlenir. Kalının geçerli olduğu toplum ve topluluklarda söz konusu geleneğin uygulama ve anlayış itibarıyla farklı yorumlandığı ileri sürülebilir. Roma ve Atinalılarda erkek tarafından verilen başlık parası mahiyetindeki malın (bride price) bir satış bedeli olma özelliği taşıdığı, evlenecek erkeğin, kızın babasına veya bizzat kıza ödediği belli bir mal ile kadını adeta satın aldığı anlaşılır. Bununla birlikte babanın da kızının durumunu güvence altına almak amacıyla damadına (dowry: drahoma) adıyla ödemelerde bulunduğu görülür. Musevi ve kilise hukuklarında ise evlilik aktinin bir satış anlaşması olarak değerlendirildiği ve kızın ailesine (tamirtu: tirhatu, m’aru veya mohar) isimleriyle ödemeler yapıldığı kaynaklarda açıkça görülür. İslamiyet öncesi Arap toplumunda mehir, sadak, sıdak veya saduka adlarıyla başlık parası uygulamasının varlığından söz edilebilir. Genellikle kalın olarak ifade edilen başlık parası, Türk soylu ve dilli halkların evlilik geleneğinin evlilikle ilgili uygulamalarının en önemli unsurlarından biridir. Yazılı birçok yabancı kaynaktan bahsedilen, Orhun-Yenisey yazıtlarında dahi varlığından söz edilen kalın geleneğinin, Kırgız Türkleri arasında bugün de evlilik sürecinin önemli bir basamağını oluşturduğu görülmektedir. Bu çalışmada, geleneksel bir uygulama olan kalın verme ve almanın tarihî gelişim ve değişim süreçleri, Kırgız ailesinde algılanış biçimi ve günümüzdeki durumu üzerinde durulmuştur. Konuya açıklık getirmek ve tarihî akışı ortaya koymak için Türk halkları arasında kalın tabirinin kullanımı ve anlamı yol gösterici olacaktır. Kırgız toplumunda kalının dünden bugüne gelişimi Kırgız aile yapısıyla ilgili olarak etnografik ve folklorik kaynaklardan faydalanılarak ortaya konulmuş, kalın geleneğinin günümüz Kırgız toplumunda ne oranda yaşadığı, olumlu ve olumsuz yönleriyle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kırgız, kalın, aile, evlilik, gelenek.

ABSTRACT

The custom of giving the “kalyn” (bride price), existing as one of the forms of cultural traditions and obtaining an important function within starting a new family unit, can be found in almost all communities and ethnic groups in the world. In the institution of the family, which is created to ensure the bloodline, a bride price is one of the symbols of marriage. Bride price aims to acknowledge and protect the economic value of a woman and her human dignity at the time of marriage of two persons of different sexes belonging to two different groups or families. Associated with the dynamics of social structure, bride price usually maintains this relationship. Sometimes this situation has compulsory and violent nature, but at the same time it can be culturally appropriate and is able to earn new social identity and belonging. It can be observed that in culturally and religiously conservative communities, money, property or other form of wealth is paid by groom or his family to bride’s side. Thus, this practice entails different legal and social consequences. In communities and societies, where bride price is considered as valid action, there are various interpretations of this ritual’s practice and notion. In Ancient Rome and Athens, any form of wealth paid by the groom’s side had a real sale price, thus, we can understand that groom was literally purchasing a woman, paying a certain price to bride’s parents, or her personally. At the same time, it could be found that bride’s father pays dowry (drahoma) to his son-in-law,

* Geliş tarihi: 21 Ocak 2020 - Kabul tarihi: 07 Eylül 2021

Ünal, Ali. “Kırgız Toplumunda Geçmişten Günümüze Kalın (Başlık Parası) Geleneği” *Milli Folklor* 131 (Güz 2021): 47-61

** Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Bişkek / Kırgızistan, a.unal@manas.edu.kg, ORCID ID:0000-0002-0801-8446.

in order to secure his daughter's status in new family. According to Jewish and Canon law, a certificate of marriage was considered as same as a sales agreement, it can easily be found in written sources, that groom's family made payments known as a tamirtu: tırhatu, m'aru or mohar, which was given to the bride's family. In Pre-Islamic Arab communities, bride price payment existed and was known as mahr, sadak, sidak or saduka. A tradition of giving the bride price, usually known as kalyn among Turkic-speaking peoples is one of the most important parts of the marriage ritual. This tradition, appeared and mentioned in a number of foreign written sources, and even in ancient Orkhon-Yenisey runic inscriptions, is still alive among Kyrgyz people and forms one of the important phases in the marriage process. In this research, studies have been conducted on a phenomenon of kalyn, one of the traditional rituals, its historic development and transformation processes, ways of its perception in Kyrgyz family, and its current position in the society. Furthermore, for the purpose of clarifying the topic and revealing historical process, information is provided about how Turkic-speaking ethnic groups used a term "bride price – kalyn" and its meaning. Speaking of history of bride price giving practice in Kyrgyz society, attempts have been made to put historical approach on the basis of ethnographical and folklore sources about Kyrgyz family. Efforts were made to provide information about how a tradition of giving bride price is used and well-preserved among modern Kyrgyz society.

Key Words

Kyrgyz, kalyn, family, marriage, tradition.

Giriş

Evlenecek erkeğin kız tarafına belirli bir miktar para veya mal vermesini ifade eden uygulamayı ortak bir kültürel simge olarak Türk topluluklarında görmek mümkündür. Terminolojik olarak kalın tabiri, Kırgızca'da, *çalıñ*; Kazakça'da *çalıñ*; Karakalpakça'da *çalıñ*, *çalın* Altayca'da *çalıñ*, *çalım*; Teleitçe'de *çalıñ*; Çuvaşça'da *huläm*, *hulän*, *kaläm*, *hılıñ*; Tuvaca'da *çalım*; Loblarda *çalıñ*; Türkmence'de *kalınk*, *galım*, *çalın*, *kalen*, *galın*; Tacikçe'de *hılıñ*; Kumanca'da *çalın*, *çalın*; Tatarca'da *çalın*, *kalın*, *çalın*, *çalım*; Başkurtça'da *çalın*, *çalım*; Nogoyca'da *çalım*; Çağatayca'da *çalım*; Hakasça'da *halım*; Yakutça'da *hal:ım* şeklinde ifade edilir (Levitskaya 1997: 237-238; Nadelyayev 1969: 412; Çetindağ 2007: 220; Kartaeva 2014: 168-175). Anadolu'da ağızlarda da *kalın*, *kalınlık* gibi terimler kullanılmakla birlikte, ölçünlü dilde, *başlık parası* tabiri yer almaktadır. Bunun yanı sıra Yozgat yöresinde *günsalık*¹ tabiri, Kars dolaylarında başlık parasıyla birlikte *ağırılık* terimi kullanılır (Gönen 2011: 48).

Söz konusu terimin Orhun Kitabelerinde de *kalın* (Tekin 2010: 58-59) Moğolistan'daki Suji yerinde bulunan kitabelerde *kalın* (Eşiyev 2007: 164-165) şeklinde geçtiği yönünde bilgiler mevcuttur. Bununla birlikte terimin Yenisey Kitâbelerinde *kalın* (Usev 2011: 316), Mahmud Kaşgarlı'nın Divan-ı Lûgati't Türk isimli eserinde kalın (kalıñ) (Genç 1997: 58; Auezova 2005: 1017) biçiminde kullanıldığı görülmektedir.

Kalının evlenme sürecinde yerine getirdiği işlev üzerine farklı bakış açıları ortaya konulmuştur. Kimi görüşlere göre eski Türklerde evlenme akdinin satış akdi olduğu ve kalının da bir satış bedeli olduğu ifade edilir (Akgündüz 1992: 132). Bu görüşlere göre kalın, işlevselci bakış açısı ve sosyal alışveriş kuramı esasında düşünülebilir (Güvenç 1993: 44). İkinci görüşe göre kalın, kızın yetiştirilme masraflarına bir katkıdır (Oruzbayeva 1978: 103). Bu alışveriş sürecinde kız tarafı da çeyiz vererek erkek tarafının ev kurma masraflarına katılır (Akmataliyev 2000: 98-101). Üçüncü bir görüşe göre ebeveyn, evlenme akdi ile kız üzerindeki velâyet haklarını kocaya devretmektedir. Kalın, bu devir karşılığında alınır (Usev 2011: 316). Dördüncü bir görüşte ise kalının hediye olarak verildiğini söyleyen araştırmacılar da vardır (Ögel 2001: 258; Tezcan 1976: 415; Levitskaya 1997: 239-240; Akmataliyev 2010: 619; Akobirov 1959: 601). Söz konusu bu dört görüşten birincisini eski Türk toplumunun sosyal yapısıyla ve bu yapı içinde cinsiyet rollerinin dağılımıyla bağdaştırmak mümkün değildir. Bahaeddin Ögel, Türklerde kadının

bir eşya, mal olmadığını; ödenen kalının ise gelinin fiyatı olmadığını, dolayısıyla kadının evlilik hayatında köle olmadığını vurgular; kalının bir satış akdi olmadığını belirtir (2001: 259). O halde evlenme akdi bir satış akdi, kalın da bir satış bedeli değildir. Kalın bir taraftan nezaket için verilen bir hediye, diğer taraftan da yetiştirme masraflarını karşılamak ve babanın hazırlamak zorunda olduğu çeyize katkıda bulunmak amacıyla verilen bir maldır, gelin olacak kız için verilen fidyedir (Ögel 2001: 256-263; Akgündüz 1992: 132; Kazmaz 1992: 177-185; Levitskaya 1997: 239-240; Akmataliyev 2010: 619; Akobirov 1959: 601). Kalının kızın gelin olarak damadın boyuna gittikten sonra yerinin doldurulması ve işçi gücü eksikliğinin bir sürelğine de olsa giderilmesi amacıyla doğal olarak verildiğini, zamanla gelenek hâlini aldığını ve dünyadaki pek çok halkın hayatında yer ettiğini düşünen araştırmacılar da vardır (Oruzbayeva 1978: 103; Tezcan 1976: 417). Yabancılar tarafından kızların mal karşılığında satılması olarak değerlendirilen bu gelenek, konar göçer hayatta nişanı muteber kılar, büyüklüğü evliliğin sağlamlığını garantiler, erkek tarafının kıza ve ileride doğacak çocuklarına bakabilecek maddî refaha sahip olduğunu gösterir ve veren tarafa da alan tarafa da sosyal bir prestij sağlar (Kınacı 2016: 105). Kırgız Türklerinde de kalının sosyal, ekonomik, kültürel birlikteliğe sahip olan aile içinde gelin ve çocukların bir bakıma geleceğini güvence altına alan bir âdet olduğu yönünde görüşler mevcuttur (Akmataliyev 2010: 39).

Kalının ortaya çıkış süreciyle ilgili görüşlerden birisi anaerkil dönemden ataerkil yapıya geçiş sürecinde ortaya çıktığı; ilk toplumların geç devrinde ve erken sınıf toplumunda şekillendiği iddiasıdır (Karatayev 2005: 210-211). Bu geleneğin kökeninin ataerkil döneme kadar uzandığı; ataerkil ve feodal yapının etkisinde gelişen uygulamanın halkın benliğine işlemiş olduğu ve bu geleneğin bilinç altında yer etmesinden dolayı, geçmiş dönemlerde halkın belli bir sınıfının evlenemediği; bunda yeterli sayıda hayvanı ve malının olmamasının büyük etkisi olduğu söylenmektedir (Abramzon 1990: 233).

Kalın geleneğinin gelişmesi ve dönüşümü, Orta Asya halkları için bir evlilik ve aile kurma süreciyle yakinen alakalıdır. Bunun temelinde ekonominin yanı sıra alışılmış yargıların gelişmesinin ve inançların yer aldığı düşünülebilir. N. K. Kislyakov'a göre paranın ortaya çıkışı ve ticaretin gelişmesiyle kalın geleneğinin ortadan kalkması gerekmektedir. Günümüzde de kalın geleneğinin bazı toplumlarda varlığı ve kalının para olarak da verilmesi, bu görüşün çok geçerli olmadığını göstermektedir. Orta Asya'daki Türk halkları arasında kalın geleneği Ekim 1917 devrimi öncesine kadar değişmeden varlığını sürdürmüştür. Sovyetler Birliği döneminde kalın, eskinin kalıntısı olarak ilan edilmiş, Sovyetler Birliği bünyesinde bulunan Kırgızistan, Tacikistan, Kazakistan, Türkmenistan gibi ülkelerin Cezaî Kanunlarında kalın almak ve kalın vermek suç olarak addedilmiştir. Dolayısıyla, söz konusu ülkelerde o dönem içinde dahi kalın olgusunun varlığından ve sistemin bundan rahatsız olduğu için bir takım cezai uygulamalara gittiğinden bahsedilebilir (Oruzbayeva 1978: 103). Tüm yaşanan süreçlere ve yasaklara rağmen Kırgız toplumunda kalın geleneğinin dünden bugüne evlilik olgusu içinde sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Toplumsal yapının dinamikleriyle ilintili kalının bazen sert ve zorlayıcı olduğu, bazen de kültürel uygunluklar sonucu yeni toplumsal kimlik kazandığı anlaşılır (Türkdoğan 1976: 315).

1. Kırgızlarda Kalın Adeti

Kalın âdetinin, Kırgız aile geleneğinde önemli bir yerinin olduğu ve Kırgız ailesinde evlilik olgusunun temelini oluşturduğu görülür. Kırgız toplumunda evlilik âdetinin olmazsa olmazlarından birini teşkil eden kalın, evlenecek kız veya gelin için kızın ailesine verilen maddî karşılık anlamına gelmektedir. Toplum nazarında kalın, damat veya çok defa ailesi tarafından gelin kızın ailesine yapılan bir "evlilik ödemesi" olarak da telakki

edilir. Evliliğin toplumsal hayatta oldukça önemli bir yer tuttuğu Kırgız toplumunda evliliğe ilişkin tüm aşamaların simgesel anlamı düşünüldüğünde kalının evlenecek çift ve aileler için öneminin haklar ve ödevler kapsamında olduğu anlaşılır.

Kırgız toplumunda evliliğin temelini oluşturan kalın olgusuna Kırgız destanlarında da rastlamak mümkündür. Manas Destanında Manas'a kız aramaya çıkan babası Cakıp Han, Karakan'ın Kanıkey adlı kızına Manas için görücü gider. Karakan, kızını Manas'a vermemek amacıyla Cakıp Han'a onlarca bahane sıralar, fakat bir türlü Cakıp Han'ı kararından vaz geçiremez. Bunun üzerine Karakan, Cakıp Han'dan yüklü bir kalın isteyerek kararından döndürmeyi düşünür (Yunusaliyev 2010: 39). Bu kalını hazırlayamazsa Manas'ın Kanıkey ile evlenmek için bir iddiası kalmayacağı gibi kızı vermedikleri için düşmanlık beslemeye de hakkı olmayacaktır (Yıldız 1995: 383). Bu sebeple kalının, kızın verilmek istenmediği durumlarda caydırıcılık işlevinin de olduğu düşünülebilir. Cakıp'ın, Kanıkey'i gelini olarak görmek istemesi ve ne pahasına olursa olsun onu oğluna alma arzusunda olması, kalının ödenmesi meselesinde halkı birlikte hareket etmeye ve istenen meblağın temin edilmesi hususunda kenetlenmeye yöneltmiştir (Orozbak Uulu 1980: 388). Bunu da toplumun itibarının korunması gibi bir altyapıya oturtarak halkın birlik ve beraberlik ruhunu canlı tutmak gibi bir başka dolaylı ve olumlu işlev olarak görmek; öte yandan bunun halk için bir zorlayıcı olduğundan söz etmek de mümkündür.

Kıpçak grubu Türk boylarında anlatılan Er Töştük'te de kalın olgusuyla karşılaşılır (Türkmen 2005: 235; Yeşildal 2015:82). Destanda, Eleman dokuz erkek evladını evlendirebileceği dokuz kız aradığını ve bunlara kalın vereceğini belirtmektedir (Akmataliyev 2010: 38; Akmataliyev 1996: 29-36).

Aile ve gelenekler ile ilgili olarak N. A. Kislyakov'un çalışmalarında kalın geleneği önemli yer tutar (Abramzon 2013: 153; Kislyakov, 1969). Kalının, ilk zamanlar damadın yakın akraba ve boy ileri gelenleri tarafından kız tarafın yakın akraba ve ileri gelenlerine hediye mahiyetinde takdim edildiği ve maddi bir özellik taşıdığı anlaşılır. Bu durum aynı zamanda itibar meselesi olarak görülür (Abramzon 1990: 234).

2. Kalının Belirlenmesi

Kırgız toplumunda kalının belirlenmesi zamanına ilişkin farklı uygulamalar görülür. Kız istemeden sonraki uygulamada erkek tarafın kıza talip olması ve olumlu cevap alınmasından sonra her iki taraf *kuda* (dünür) olur. Akabinde erkek tarafının kız tarafına vereceği kalının niteliğinin ve miktarının belirlenmesini ifade eden *kalın biçuu* süreci başlar. *Kalın bayloo* kalının niteliğinin ve miktarını belirlenmesini, *kalın cedirüü* ise kalın vermeyi ifade eder (Yudahin 1999: 334). Kalın meselesi dünürler arasında halledilir (Şakirova 2004: 12). Kalın belirleme zamanıyla ilgili yörelere göre farklı uygulamalara rastlanabilir. Mesela, Isık Göl bölgesinde kalın düğün veya gerdek gecesi sonrası belirlenebilir (Taşiyev 2001: 6). Bu uygulamanın kızın bekâretiyle ilişkili olduğu söylenebilir. Nitekim bekâretin onur ve namus timsali olarak düşünüldüğü Kırgız toplumunda kızın bakire olmaması durumunda bir kalın bedeli de söz konusu olamaz. Kalın bedeli kızın ailesi tarafından daha önceden de belirlenebilir. Bu durumda, kızı istemeden önce kalının hazırlandığı ve kız istemeye kalınla gidildiği görülür. Bu uygulamaya genellikle geleneksel aile anlayışı içinde zengin kişilerin başvurduğu görülür. İstenen kalın bedelini ödeyen kimse'nin kızı aldığı anlaşılır. Böyle uygulamalardaki kalın miktarının çok yüksek olduğu ve herhangi bir pazarlık konusunun olmadığı tespit edilmiştir (Akmataliyev 1997: 11). Ayrıca kalının belirlenmesi için son anlaşmaların, kızın gideceği üç dört gün öncesine kadar dahi devam ettiği görülebilir (Fielstrup 2002: 34).

Bu yönüyle kalının:

- Oğlanın babası ve yakın akrabalarından oluşan kimselerin ziyareti sonrası kızın babası ve yakın akrabaları tarafınca belirlenebildiği;
- Oğlanın yakınları ve özellikle aksakal olarak bilinen ileri gelen kişilerin görücü-lerden sonra kız evini ziyareti sırasında kızın babası ve yakınlarınca belirlenebildiği;
- Kalın meselesinin dünürler arasında yani oğlan babası ve kız babasının kendi arasında konuşularak çözüme kavuşturulabildiği;
- Bazı yerlerde kalının düğün yani gerdek gecesi sonrası belirlenebildiği;
- Kızı isteyen *cuuçunun* erkek tarafın adına kalını belirlemek için görevlendirilebildiği anlaşılır.

Bugün kalın, ağırlıklı olarak kız ve erkek tarafının aile büyükleri ve bireylerinin bir araya gelmesiyle belirlenmektedir. Kalının belirlenmesi sırasında aynı zamanda kalının miktarı ve türü üzerinde durulur.

3. Kalının Miktarı ve Türü

Kalın âdetinin önemli uygulamaları arasında kalın miktarının ve türünün belirlenmesi aşaması da vardır. Kırgız toplumunda kalın miktarı ve türünün tarihi süreç içinde çeşitli şekilde belirlendiği ve bir takım kıstaslarının olduğu anlaşılır. Bu bağlamda kalın miktarının damat ailesinin maddi durumuna göre şekillendiği; ekonomik gücün etkisinde oluştuğu; hatta kızın ailesinin sosyal ve maddi olanaklarına göre belirlendiği de görülmektedir. Bununla birlikte kimi eserlerde belirtildiği üzere anne babaların kızına zengin bir koca, oğlanlara ise kalını az ödemek için çirkin ve fakir kız arandığı; hâli vakti yerinde kişilerde kalının akıl almaz bir miktara ulaştığı; diğer yandan fakirlerde ise bu uygulamanın bir kaç hayvan verilmesi ile bağlanabildiği; ayrıca kalının tedarik edilmesinde akrabaların yardımlaştığı; hatta alınan kalının sadece gelinin babasına değil tüm akrabalarına dağılmasının da gelenek hâlini aldığı şeklinde bilgiler vardır.

Kalının verilmesi aşamasında da yardımlaşma söz konusudur. Damadın akrabalarının birkaç kere toplanarak damadın babasına kimin ne kadar yardım edeceği belirlenir. Kız tarafına verilecek olan kalın sadece evlenecek olan gencin babasının itibar meselesi değildir; ailenin hatta boyun da itibarıdır. Bu sebeple sorumluluk sadece ona yüklenmez. Özellikle kalın miktarı bir itibar meselesi hâline gelmişse bağlı olduğu bütün urug ve boy zümresinin kalın verecek olan aileye bir takım yardımlarda bulunması da âdettendir. Bu durum, eski dönemlerde aile meselesinden ziyade boyun saygınlık ve itibar anlayışından ileri gelir.

Erkek tarafının imkânlarına göre değişen kalın ödeme âdetinin zaman ve geçim kaynaklarına göre de farklılaştığı ve evrim geçirdiği görülür. Kalın bedeli maddi imkânlar çerçevesinde “çong bay”, “orte” ve “ayak” olarak sınıflandırılır. Çong bay yani zenginin ödemesi gereken kalın bedelinin 100 büyük baş hayvan (at, inek, deve) ile 1000 baş koyundur. Orte kalın için 50 büyük hayvan (at, inek, deve) ile 100 koyun verilir. Fakirlerin ise *ayak* olarak bilinen kalın bedeli olarak 25 büyük baş hayvan (at, inek, deve) ile 50 koyun ödemesi gerekir (Fielstrup 2002: 34). Ayrıca zengin ailelerin kalın miktarını *to-guzdap*² olarak ödeme geleneği vardır (Oruzbayeva 1978: 103).

Kırgız toplumunda kalının hayvan üzerinden tahsil edilmesi söz konusu dönemde halkın geçim kaynağını, ekonomik hayatını ve varlık durumunu da gözler önüne serer. Kalın verme miktarında birtakım pazarlıkların yürütüldüğü, durumu olmayanların en azından 5, 7 koyun; zenginlerin ise deveden başlayarak 9, 11 “*kara mal aydatuu*” (büyükbaş hayvan verme) âdeti çerçevesinde kalın verdiği görülür. Kara mal olarak bilinen büyükbaş hayvan sayısı 11, 13, 15’e kadar çıkabilir. Ayrıca kalının *tört tülük*³ olarak

verildiği de ifade edilir. Kırgız toplumu arasında önemli bir yere sahip olan 3, 5, 7, 9 gibi sayıların, kalın miktarının belirlenmesinde de ön plana çıktığı anlaşılmaktadır (Akmataliyev 1997: 11).

Kırgız toplumunda kalın olarak genellikle hayvan verildiği görülür. Bunu da ağırlıklı olarak *külük at* ve *koyun* teşkil eder (Biçurin 1950: 270; 333- 344; Gençer 2006: 155). Özellikle konargöçer Kırgız hayatında kalının *külük at*⁴ olarak verilmesi ayrı öneme sahiptir. Ekim 1917 devrimi öncesi para ve buğdayın kalın bedeli olarak ödendiği de görülür. Kaşgarlı Kırgızlar arasında ise kalın olarak *cambı* yani “gümüş bar”lar ve yaklar verilir. Kalın olarak malın dışında köle verildiğine dair bilgiler de mevcuttur (Oruzbayeva 1978: 103). Bu bakımdan Kaşgarlı Mahmud’un Divanü Lûgati-t Türk adlı eserinde yer alan şu dördlük oldukça manidardır:

Tünğür kadın buluştu

Kırkın takı koluştı

Emdi tışım kamaştı

Altı “Turumtay”ınmı (Atalay 1985: 110)⁵

“O benimle dünürlük etti. Kızımı istedi. Ben de ondan kızını istedim. Sonra bana gardetti. Turumtay adındaki kölemi aldı götürdü” (Genç 1997: 58).

Kırgız halkı arasında mümtaz bir yere sahip olan ve yakın yüzyıl öncesinde yaşamış olan Sarıbağış boyundan Cantay Manap’ın oğlu Şabdan Baatır (1839-1912) evlendirilirken kız tarafına kalın bedeli olarak 45 köle (Oruzbayeva 1978: 103) verildiği yönündeki bilgiler, eski dönemde Türk halkları arasında kalın ödeme şekli olarak bilinen köle verme uygulamasının yakın zamana kadar Kırgız toplumu arasında var olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir (Abramzon 2013: 112).

Kalın bıçuu veya ödenecek hayvan sayısını belirlemek için bir araya gelindiğinde erkek tarafı “*tört tülük maldan toguzdap berem!*” der. Bunun anlamı dört tür hayvandan dokuz adet vereceğidir. Bu durumda erkek tarafı dört farklı hayvan vermez, *cılkı tukumunan bir toguz* “yılki cinsinden bir dokuz” veya *töö baştağan bir toguz* “deveden bir dokuz” diyerek hangi türden ve kaç adet hayvan verebileceğini belirtir. Ayrıca bazı kız ailelerinin ahiret yoldaşlığı yapma düşüncesiyle, gönlünden ne geçerse vermesini söyleyerek kalın için verilecek olan hayvan sayısından bahsetmemesi de mümkündür. “Kudalık akırettik, köönüñdön çıkkandı ber” (Dünürlük ahiretliktir, gönlünden ne çıkarsa ver) der ve kalın için verilecek olan meblağ çözüme kavuşturulur (İsakov 2011: 99-100). Ayrıca kız aileleri kalının miktarı ve türü üzerinde pazarlık da yapabilir ve kalın miktarını koz olarak kullanarak bazı dayatmalara gidebilir. Erkek tarafına bazı şartlar ileri sürebilir (Akmataliyev 2000: 98-101). Kız tarafı kalını görücülere karşı silah olarak kullanabilir. Bu durumlarla, özellikle kız tarafının istemediği bir ailenin kızı talip olması ve görücü göndermesi durumunda karşılaşılır.

Kalın ve çeyiz arasında da sıkı bir ilişkiden söz edilir. Kalın miktarı çoğu zaman damadın ailesinin maddi durumuna göre şekillendiği için, gelinin çeyizinin de kalından az olmayacak veya denk olacak biçimde hazırlanması gerekir. Bu bağlamda kalın ve çeyiz âdeti birbirini bütünlükte. Burada ayrıca *kiyit*⁶ ve *ençi*⁷ hakkı önemli yer tutar. Nitekim düğün sonrası iki üç yıl içinde *ençi* olarak kızı gelin payı verilir ve *ençi* ve *kiyit birleştiğinde* kalına eşit hâle gelir. Aslında *kiyit* ile *ençinin* kalına denk getirilerek verilmesi, iki tarafın da söz konusu evliliğe eşit miktarda katkısı olması gerektiği düşüncesinden doğar. Zenginlerde *kiyit* miktarının yüksek olabildiği, *ençinin* de ilave edilmesi ile kalından fazla bir meblağ tutabildiği de görülür. Orta sınıf halk kesiminde ise *kiyit*, kalını geçmez. *Kiyit* elbise, kilim, halı ve ev eşyalarından oluşur. *Kiyitte* hayvan yer almaz. *Ençi* ise hayvandan oluşur. Kız istenip kalın miktarı belirlendikten sonra *ençi* hakkında herhangi bir söz

gündeme gelmez. Zira *ençi* kız ailesinin tercihine kalmış bir durumdur (Abramzon 1990: 236; Aynagulova 2006: 72). Kırgızlarda *sep* olarak bilinen kızın çeyizi de kalınlı doğru orantılı olarak hazırlanır. *Seksen cılkı, segiz töö, septüü kızdın kalıngı* “seksen yıllık, segiz deve, çehizli kızın kalını” (Yudahin 1999: 334) denilerek hem kalın hem de çeyizin önemi üzerinde durulmuştur.

Kalın olarak verilmesi gereken mal veya paranın bazen her ailenin kolaylıkla karşılayamayacağı bir miktarda olması da kaçınılmazdır. Bu yüzden günümüzde olduğu gibi erkeğin söz konusu meblağı temin edebilmek için çok zahmet çektiği anlaşılır (Atalay 1992: 110). Kişiler, *Berdim sağa qalıñ/ emdi munı alıñ/emgäk menıñ/ bilıñ/ oyırar tünür baryalı* “Ben size kalın verdim, şimdi ise onu alınız, ıstırabımı biliyorsunuz” (Nadelyayev 1969: 412) diyerek kalın biriktirmek için çekmiş olduğu eza ve ıstırabı bu şekilde dile getiriyordu. Ayrıca gelenekte, kalına darılan yani kalın miktarını fazla bulan kişinin gelin giderken kızın başını açarak götürme durumuna da rastlanır.

“Altımış minge kız aldı” Atmış bine kız aldı

“Akça izdep taman bışardı” Para aramaktan tabanları pişerdi

“Alkı buzuk atanın” Aç gözlü babanın

“Alkamu çoktoy kızardı” Boğazı kömür gibi kızardı (Akmataliyev 1993: 47-48).

Kalın vermek için kişilerin zorlandığı ve bir takım tepkiler ortaya koyma durumu görüldüğü gibi özellikle maddi durumu iyi olmayan kimselerden, yetimlerden kalın istenmeden kızın verildiğine *kalınsız kız bolso da, kaadasız kız bolboyt* “kalınsız kız olsa da âdetsiz kız olmaz” denilerek kalın alınmadığına veya cüzi bir miktar talep edildiğine şahit olunur. Moğolistan’daki Suji yerinde bulunan kitâbelerde bu yönde bilgilerin yer aldığı da görülür. Ayrıca Kırgız ileri geleninin oğullarını evlendirdiği, kızlarını ise kalınsız verdiği yönünde bilgilere rastlanır (Eşiyev 2007: 164-165). Bu durum *Drevneturkskiy Slovar*’da (Eski Türk Sözlüğü) *qızımın qalıñsız bertim* (Nadelyayev 1969: 412); Yenisey Kitâbelerinde ise *Ebledim oğlumın, kızımın kalıngsız birtim* (Useyev 2011: 75) şeklinde geçer ve kişinin oğlan çocuklarını evlendirdiği, kız çocuklarını kalın almadan verdiği yönünde bilgilere ulaşılır.

Tarihî süreç içinde değişik şekil ve miktarlarda ödenmekte olan kalın âdetinin bugün Kırgız toplumu arasında aynı biçim ve anlayış içinde devam ettiği söylenebilir. Günümüzde Kırgız toplumu içinde kalının ağırlıklı olarak para şeklinde verildiği gözlenmekle birlikte kalın miktarının hayvan bedeli üzerinden tespit edildiği görülmektedir. Mesela, kalının para olarak belirlenmesi hâlinde kalın bedelinin en az bir yıllık alabilecek biçimde tespit edilmesi gibi. Bu gibi durumlarda yılkımanın erkek olmasına dikkat edilir. Bu durum, toplum üzerinde erkek ağırlığının; erkeğe verilen değer ve ataerkil uzantıların kalın inancı dairesinde dahi kendini hissettirdiğinin kanıtıdır. Ayrıca kalın türü Kırgızistan’daki bölgelerin sosyo-kültürel ve ekonomik durumu ile de yakından ilişkilidir.

Son zamanlarda düğün yemeği ve ikramlarda kullanılmak üzere kalın mahiyetinde *kürüç* “pirinç”, *kant* “şeker”, *kurut*, sabiz “havuç” gibi gıda mamullerinin yanı sıra tay pahta “pamuk” gibi ürünlerin verildiği görülmektedir. Bunun yanında, geçmişteki bozüy dikmenin yerine, bugün daire ve ev satın alma âdeti oluşmuştur.

Sosyolojik araştırmalar kalının Kırgız toplumu tarafından kabul gören bir âdet olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Evliliklerin %98,4’ünün kalın alıp verilerek yapıldığı, evlilerin 86,8% oranda kalın âdetini desteklediği anlaşılmaktadır. Yerleşim yeri özellikleri kıyaslandığında kırsaldan kente doğru gidildikçe kalın uygulamasında azalma görülmektedir. Eğitim özellikleri açısından kıyaslandığında, eğitim seviyesi yükseldikçe uygulamada düşüşler yaşandığı gözlenmektedir. Yaş özellikleri dikkate alındığında ise yaşlı kuşaktan genç kuşağa doğru uygulamada düşüş yer almaktadır. Her ne kadar yerleşim

yeri, eğitim ve yaş özelliklerine göre kalınlı ilgili farklı durumlar ortaya çıksa da bugün gelinen noktada kalın, Kırgız toplumunun her kesimi tarafından bilinen ve uygulanan bir âdet olarak etkisini sürdürmektedir (Ünal 2015: 434-435).

4. Kalın Verme Zamanı

Kalın geleneğinde kalın verme şekli ve zamanının da kendine özgü bir takım kıstas ve özelliklerinden bahsedilebilir⁸. Kırgız ailelerinde kalın verme zamanının düğün öncesi, düğün sırası ve düğün sonrası olarak belirlendiği, bunda bazı sebeplerin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Kalının düğün öncesi verilmesi, her şeyden önce kız tarafının kararından dönmesini önlemek, onu yükümlülük ve sorumluluk altına sokmak ve kızın başka yere verilmesinin önünü kesmek amaçlıdır (Karasaev 1995: 81). Zira nişanlı veya kalını ödenmiş bir kızın başka birine verilmesi veya kaçırılması hem kız ailesi hem de bunu alan veya kaçırana için büyük sorun teşkil eder. Eskiden halk nazarında bu kimseler hor görüldüğü gibi *ayıp* adı altında büyük cezai meblağlar ödemek zorunda kalırdı. Öyle ki bu kişilerin cezai işleme tabi tutulma ve hatta haklarında ölüm cezasına çarptırılma durumuyla karşılaşılabilir⁹. Kalının düğün öncesi alınma sebepleri arasında kız tarafının çeyiz hazırlayacak olması da vardır. Nitekim kız tarafına ödenen kalının gelin gidecek olan kız için harcanması gerekebilir. Bu da çeyiz ve düğün masrafları olarak kendini gösterir. Dolayısıyla kalın, çeyizin ve düğün hazırlıklarının başlatılması için düğün öncesinden alınabilir. Halk arasında bu durumda *tükünçö kızının kalıngın kün muruntan alıp koyuptur* “şu kişi kızının kalını günler öncesinden almış” denir (Akmataliyev 2000: 98-101). Kalının düğün öncesi ödenmesi âdetinin genellikle zenginler tarafından uygulandığı ileri sürülmektedir (Akmataliyev 1997: 11).

Kalın, düğün sırasında da verilebilir. Bu durumda düğün için kız tarafından izin alan erkek tarafı, düğün hazırlıklarına girer ve gelin alma sırasında genellikle hayvan olarak belirlenen kalın bedelini kızın babasına takdim eder. Bu bakımdan kalın verme zamanı, düğün süreciyle paralellik gösterir.

Bazı durumlarda kalının düğün, bir diğer ifadeyle gerdek gecesi sonrası ödendiği belirtilir (Taşiyev 2001: 6). Burada şüphesiz kızın bakire olup olmadığının ortaya çıkmasının beklenmesi, kalın ödeme zamanının belirlenmesindeki en önemli unsur olarak kendini gösterir.

Düğün izinin ve kızın alınması kalın bedelinin ödenmesiyle sıkı ilişki içindedir. Bu bakımdan her şeyin başı kalın olarak telakki edilir. Bu yönde bilgilere Yenisey Kitâbelelerinde rastlanabilir. Kitâbede Ak Satkın adlı kızın kalın bedelinin ödendiği ve onu alma zamanının geldiği belirtilir.

“Ak Satkın kızdın kalıñın bergen” Ak Satkın adlı kızın kalını verildi

“Aluuçu kündün uçuru kelgen” Onu alma günü geldi (Useyev 2011: 316)

Kalın bedelinin ödenmesi düğün merasiminin başlaması ve kızın götürülmesi anlamına gelir.

Kalın âdetine evlilik türleri içinde de rol biçildiği görülmektedir. Bunun başında bel kuda, “beşik kuda” (beşik kertme) ve “kayçı kuda” (berdel evlilik) gelmektedir. Kırgız toplumunda evliliğin geçmişteki en yaygın türleri arasında henüz doğmamış olan çocuklar için ebeveynleri tarafından dünür olarak söz kesme vardır (Zagryajskiy 1874: 162-163). Doğmamış çocuklar böylelikle birbirine “bel kuda” olarak bağlanmış olur. Ayrıca beşikteki bebekler için de söz kesilerek (beşik kuda) dünür olma durumu vardır. Her iki evlilik türünde de belli derecede kalın uygulamasının varlığı görülür. (Aynakulova 2006: 99; Abramzon 2013: 157). Bu ödeme uzun yıllar boyu, kızın gelin olarak damadın evine

girdiği zamana kadar uzayıp gider. Uzun yıllar boyunca bir hayli mal verilmiş olduğundan ve kız ailesi tarafından vazgeçme durumunda bunların toptan ödenmesi gerektiğinden, herhangi bir sebeple vazgeçme zorlaşır. Bunun yanı sıra *bel kudada* kalın ödemenin söz konusu olmadığı durumlar da vardır. Kozu Körpös ile Bayan Suluu¹⁰ destanında bel kuda ile yapılan evlilikte kalın ödeme geleneğine rastlanmaz. Karabay ile Sarıbay arasındaki konuşmada: “erkek ve kız çocuk doğduğunda bunları kalınsız evlendirelim” ifadeleri geçer (Abramzon 2013: 153). Buna benzer bir örneğe Manas Destanında da rastlanır. Sağımbay Orozbekov varyantında destan kahramanı Manas’ın beklediği çocuğunun gelecekteki evliliğiyle ilgili olarak Afgan Akunkan ile anlaşarak bel kuda olduğu görülür. Manas’ın Semetey adlı oğlu, Akunkan’ın da Ayçürök adlı kızı doğar. Bu çocuklar ant üzerine daha sonra birbiriyle evlenirler (Orozbekov 2014: 542-543). Evliliğin bu türü, geçmişte sadece Kırgızlar arasında değil, aynı zamanda Kazaklar, yarı konargöçer Özbekler, Tacikler ve Orta Asya’nın diğer halkları arasında yaygın olarak görülür (Potapov 1930: 49; Kislyakov 1959: 75-77).

Kayçı kuda olarak bilinen berdel evlilik, genellikle her iki taraftan kızların değişimiyle yapılan evliliktir. Burada düğün masraflarının, her şeyden önce kalının aza indirilmesi veya ortadan kaldırılması gaye edinilir (Abramzon 2013: 160). Özellikle yoksullar arasında kalın vermeden birbirinin kız kardeşleriyle veya yakınlarıyla evlenme türüne de rastlanır (Abramzon 2013: 465). Yoksullar arasında nadir de olsa alacağı kız için, kalın bedeli olarak kızın babasının evinde çalışma durumu da söz konusudur.

5. Kalının İade Edilme Durumu ve İnançlar

Kırgız toplumunda kalına ilişkin bir takım inançlar da meydana gelmiştir. Kızın doğumuyla başlayan süreç evlilik dönemi ve ölüm ile ilgili motiflerde devam edebilir. Kırgız ailesinde çocuğun doğumu sonrası cinsiyetiyle bağlantılı müjdeleme yolları vardır. Dünyaya gelen kız çocuğun *kırk cılkı* yani kırk yıllık olarak müjdelendiği görülür. Söz konusu yılki, kıza talip olunması hâlinde erkeğin ailesinden alınacak *kalın* miktarı ve kıza biçilen ekonomik değer doğum sonrasında dile getirilme şekli olarak yorumlanabilir. Aynı zamanda *kırk cılkı* tabirinin yeni doğan kız çocuğunu kötü güçler olarak ifade edilen bir takım illetlerden korumak amacıyla söylenmesi de söz konusudur. Eski totemizm kalıntısı olarak bilinen bu uygulamanın inanç ve kalın olgusuyla bütünleştiği gözlemlenir (Ünal 2010: 130).

Kırgızlarda, kalın ile kızın namusu ve ahlakı arasında bir ilişki kurulmaya çalışıldığı da dikkati çeker. Erkek tarafınca, gerdek gecesi öncesi yaklaşık 40 metre büyüklüğünde bir çarşaf alındığı ve gerdek gecesi sonrası ak çarşafın kızın annesine götürüldüğü, hiçbir yerinin kirlenmemesi hâlinde bir diğer ifadeyle kan lekesi görülmediği takdirde annesinin yüzüne çarpıldığı, *kızın tuura tarbiyalay albadı* “kızı doğru terbiye edememiş” şeklinde ayıplandığı bilinir. Kızın bakire çıkması hâlinde *kızın uul törödü* “kızın oğul doğurdu” şeklinde müjdeleme durumuna rastlanır. Kızın bakire çıkmaması hâlinde kız tarafının kalın istemekten utandığı, erkek tarafın istememesi hâlinde, evliliğin boşanmayla sonuçlandığı görülür. Kırgız ailesinde kalın ile bakireliğin bir diğer ifadeyle ahlak ve namus olgusunun aynı değer bütünü içinde ele alındığı müşahede edilir. Alınan kızın bakire olması hâlinde, kalın çoğu zaman iade edilir veya eşler boşanır. Boşanmadığı takdirde kız ailesi tarafından ayıp bedeli ödenir (Soltonoyev 1993: 9).

Boşanmaların ve ayıplamaların yaşanmaması için kızın böyle bir hâlinin olması durumunda, kız isteme sırasında vaziyetin anlatıldığı, kabul etmeleri hâlinde bazı yerlerde kasa dolusu olarak getirilen içkinin bir şişesinin eksik teslim edildiği, bunun kızın bakire olmadığına işaret ettiği anlaşılır (Taşiyev 2001: 6). Erkeğin gerekçesiz yere ilk gece sonrası kızı almayacağını bildirmesi hâlinde kalın ve her şey dâhil olmak üzere bütün eşyalar

kız babasında kalır. Bu bağlamda kalının iade edilme durumu kız babasının insafına ve insiyatifine kalmıştır (Fielstrup 2002: 34-36). Konu ile ilgili duruma Kaşgarlı Mahmud'un eserinde de rastlamak mümkündür. Eserde *kaling berse kız alır* yani "başlık veren kız oğlan kız (yani bakire) alır" demek suretiyle kalının önemi üzerinde durulur. Bu sözden, XI. yüzyıl Türk ahlak telakkisinde de gelin olarak alınacak kızın bekâreti konusuna önem verdiği anlaşılmaktadır (Atalay 1985: 371; Genç 1997: 58).

Ölüm hadisesi sonrasında dul kadının ve dul erkeğin yeniden bir hayat kurma ihtiyacı duyduğu hâllerde kalın konusunda bir takım kıstaslara dikkat edilmesi gerekir. Dul kadının başka biriyle evlenmesi hâlinde ölen kişinin (erkek tarafı) yakınları evden ayrılmış olan dulun *törkün*¹¹ olarak ifade edilen ailesinden *cetim akı* "yetim hakkı" talep eder. Bu durum kalının tekrar verilmesinden başka bir şey değildir ve genellikle dul kadının ikinci defa bir başkasıyla evlilik yapması ve dul kadının ailesinin kalın almasıyla alakalıdır. Dul kadının ailesi *cetim akı* vermediği takdirde ölen kocanın yakınları *ölgöndön ölüü, tirüüdön tirüü acıradık, eç bolbogondo cetim akıbızı ber* "ölenen ölü, hayattakinden diri ayrıldık, hiç değilse yetim hakkımızı ver" derler. Dul kadın tarafının razı olmaması hâlinde ölen kocanın yakınları beye kadar çıkararak şikâyetle bulunur. *Cetim akı* alınmadan ortaliğin yatışmadığı görülür. Yenge olan ölen kişinin dul karısı bu kardeşlerden biri ile evlenmeye razı olmazsa ya da kardeşler yengeyi eşliğe kabul etmezse yahut dul kadın başka biriyle evlenmek isterse mal mülksüz ve çocuksuz olarak *kerege*¹²'nin gözünden geçerek yalnızca *kara başı* ile gidebilir denir¹³. Dul kadın için *çıgıştk kılıp ketti* "başına buyruk davrandı, çıkışlık etti" veya *attap ketti* "hiçbir şey durduramadı, atlayıp gitti" ifadesi kullanılır (Ünal 2010: 308-309). Bu bağlamda kalın geleneğinde miras kaidelerinin izlerine rastlanır. Kalın müessesesinin aynı zamanda hayvancılıkla uğraşan Orta Asya'daki Türkler arasında miras ile ilgili kaideleri kesinleştirdiği ve bağladığı da yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmaktadır. Ailedeki kişiler arasında, gelin ve çocukları üzerinde bir miras hakkı doğduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan büyük kardeşin ölmesi hâlinde, dul kalan karısıyla kardeşlerden birine, genellikle küçük kardeşe nikâh düştüğü ileri sürülür (Fielstrup 2002: 34, 168; Abramzon 2013: 181, 465, 616; Tavkul 1995: 20-23; Ögel 2001: 256-257).

6. Kalınla İlgili Toplumsal Algı

Kırgız toplumunda kalın âdeti sadece ailenin ekonomik durumunun değil aynı zamanda talip olunacak kızının maddi durumunun da göz önünde bulundurulmasını gerekli kılar. Halk arasında *teng tengi menen, tezek kabı menen* "dengi dengi ile tezek kabı ile", bir diğer ifadeyle "davul bile dengi dengine çalar" ifadesi Kırgız aile anlayışında herkesin maddi olanakları nispetinde kız alabileceğini vurgular mahiyettedir. Böyle olmadığı zamanlarda özellikle erkek tarafının kalın ödenmesi aşamasında bir takım sıkıntılara maruz kaldığı da alenen görülmektedir. Böyle durumlara mahal vermemek için kıza dünürcü gelen kimselerin gönlünün hoş tutularak geri gönderildiği görülür. Ailenin kızını vermek istemediği durumlarda kalın bedelini yüksek tutma yoluna gidilir. Ayrıca bu, kızın oğlanı beğenmemesi üzerine de başvuru bir yöntemdir. Bununla birlikte ailelerin kızlarına zengin talipler aradığı ve tercihlerinin bu yönde olduğu da gözlemlenir. Bu anlayış çerçevesinde bazı ailelerin kızlarını sırf zengin diye yaşlı ve ihtiyar kimselere verdiğinden bahsedilir. *Çalga ketken kızdın armanı* "İhtiyarla evlenen kızın ukdesi", *Malga ketken kızdın armanı* "Mal karşılığı satılan kızın ukdesi" gibi türküler kızın duyduğu memnuniyetsizliği ve mutsuzluğu dile getirir (İsakov 2011: 98).

Kızın anne babasının maddi durumunun iyi olması hâlinde, kalının yetersiz olmasına bakmaksızın kızın kocası için *örgöö kötörüü*¹⁴ yapabilir. Bu durumda kız tarafının çeyiz hazırlanması aşamasında her şeyi inceden inceye hesap ettiği ve hiçbir şeyi esirgemediği

görülür (Abdiyev 1999: 7). Kalın verme ve almada ilk amaç yeni ev kuran gençlerin *tütün bulatuu* olarak ifade edilen ocak tütürmesidir. Bununla birlikte evlenmek isteyen kimse-siz veya yetimlerden kalın alınmamakla birlikte kız ailesi tarafından çeyizleri hazır edilir. *Kız kalınsız bolso da kaadasız bolboyt*¹⁵ inaniş ve anlayışının buradan geldiği ileri sürülebilir.

Kalın ve kız kaçırma arasında da ilginç bir ilişki söz konusudur. *Kız ala kaçuuda* yani “kız kaçırma”da, görücü olarak gidilen kıza verilecek *kalın tölöö* miktarının fazla gelmesi ve kalının bir miktarının ödenmesi akabinde erkeğin kızı kaçırma âdetine rastlanır. Kız kaçırmadaki en önemli gerekçe kalının ucuza getirilmesi olarak değerlendirilir. Kız kimin elinde ise o taraf daha ağır basar ve üstündür. Kaideler genellikle o tarafça belirlenir (Fielstrup 2002: 16). Bununla birlikte gelin ve damadın babası olan dünürlerin anlaşması ve kalının bir kısmının ödenmesi akabinde kızın babasının akdinden vazgeçmesi ve kızını başkasına vermek istemesi hâlinde de kız kaçırma olgusu gerçekleşir. Kimi zaman kaçırılan kızın karşı tarafla evlenmesine rıza gösterilmemesi, evlenmemesi için baskı yapılması, kavga ve bağrışmalar yaşanmasına neden olmaktadır. Böyle durumların genellikle kalın bedelini yükseltmek ve toplum tarafından tepkisiz kalmakla suçlanmak için gerçekleştirildiği ileri sürülür (Polat 2005: 142).

Kırgız toplumunda son zamanlarda yaygın bir hâl alan kız kaçırmanın tarihi bir geçmişle olmakla beraber, toplum tarafından itibar görmediği ve uygulansa bile bir takım ekonomik ve hukuki külfetlerinin olduğu aşikârdır. Günümüzde kız kaçırma olaylarının kalın miktarının pahalı olmasına indirgenmesine karşılık, âdet üzere kız kaçırma durumu, önceleri ancak kızın rızasıyla ve kabulüyle gerçekleşmekteydi (Cumagulov 1960: 32). Sonuç olarak, kız kaçırma geleneği kalın açısından değerlendirildiğinde, kızın kaçırılmasının erkek tarafını kalın ödemekten alıkoymadığı da ortadadır (Abramzon 2013: 381).

Sonuç

Kırgız toplumunda evlilik olgusunun temelini oluşturan kalın âdetinin köklü bir ma-ziye sahip olduğu görülür. Tarihi süreç içinde anlayış ve algı kalıplarını devam ettirmiş olan kalının toplumun aile ilişkileri, hukuk ve ahlak kaideleri ile inançlarına açık olarak nüfuz ettiği anlaşılır. Bu bakımdan kalının, ailenin kuruluşunu ve geleceğini düzenleyen bir tür garanti olduğu iddia edilebilir. Sovyetler Birliği döneminde uygulanan yasaklamalara ve cezai işlemlere bakmaksızın el altından sürdürülen kalın geleneği, bugün dahi Kırgız toplumunda kabul gören ve uygulanabilirliği açısından varlığını devam ettiren eski geleneklerden biri olma özelliğini korumaktadır.

Kalın bedelinin yüksek olması veya kız tarafının mahsus olarak kalın bedelini yüksek tutmasının sonucunda gençlerin evliliğine engel olunması veya geciktirilmesi; kalın meblağının yüksek olması sebebiyle kız kaçırılmaların yaşanması; kalın almak uğruna genç kızların istemediği kişilerle evlendirilmesi ise kalının olumsuz yönleridir.

Sosyal ve ekonomik değişim ve gelişmeler, kalının türünde farklılaşmalara sebep olduğu gibi, ailenin geçim kaynakları ile kalın türünün doğrudan bağlantısı da söz konusudur. Geçmişte hayvan üzerinden verilen (yılıklı, deve, inek, koyun-keçi) kalınının günümüzde ağırlıklı olarak para şeklinde verilmesi, bunun bariz göstergesidir. Bu yönüyle halkın geçim tarzıyla birlikte, hayat görüşünde kalının türü ile ilgili bir takım değişikliklerin yaşandığı söylenebilir.

Kırgız toplumunda geçmişte boy nizamı çerçevesinde halledilen kalın ödemesi, daha sonraları aile efradı tarafından ödenirken günümüzde aile bireyleri veya sırf damadın babası tarafından karşılanır durumdadır.

Kalın âdetine tarihi süreç içinde inel kuda, beşik kuda ve kayçı kuda gibi evlilik türlerinde rastlamak mümkündür.

Kırgız toplumunda kalın, geçmişte olduğu gibi günümüzde de “kalınsız kız bolso da, kaadasız kız bolboyt” düşüncesiyle varlığını sürdürmektedir

NOTLAR

1. Kırgız toplumunda *küing* tabiri *köle kadın* ve *cariye* anlamına gelir; *salık* ise vergi ve ödeme bedeli, halktan toplanan paradır (Abduvaliyev 2009: 846, 1068). Manas Destanı'nda Cakıp Han'ın Manas için düdürcü olduğu Kanıkey'in kalın miktarının yüksek olması sebebiyle halkına *salık* saldıği görülür (Abramzon 1990: 234; Radlov 1885: 94-95) *Yozgat* yöresinde *günsalık* olarak bilinen kalının, Kırgızca'daki *küing* ve *salık* tabirinin birleşmesiyle oluşan terimle aynı olduğu düşünülebilir (Ünal 2015: 283).
2. Toguzdap: Toguzdap geleneği kalının dokuz hayvan veya çeşitli hayvanlardan oluşacak şekilde dokuz tane verilmesidir. Ayrıca toguzdap vergi, ceza, kalın, saygınlık ve mükâfat olarak verilen malın miktarı ve özelliğini belirtir. Dokuz hayvanın (toguz mal) bir kaç türü vardır. Her bir hayvan türünden birer tane olarak sayıyı dokuz tamamlama uygulaması yanında sadece bir hayvan türünden dokuz adet verme şeklinde de görülür (Abduvaliyev ve Akmataliyev 1999: 1189).
3. Tört tülük: deve, yılki, inek ve koyun-keçiden oluşur. Kalının dört deve, dört yılki, dört inek, dört koyun veya keçi olarak verilmesidir. Yahut dört tülük olarak belirtilen hayvanlardan birer tane verilmesidir (Yudahin 1999: 780).
4. Külük at: Hızlı koşan at cinsi.
5. Söz konusu durum Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugâti't-Türk adlı eserinde şu şekilde geçer: “Dünür, kayın buluştu; kızlarını da birbirinden istediler. Şimdi dişim kamaştı. Turumtay'ımı aldı. Gadre uğrayan bir adamı anlatarak diyor ki: O benimle dünürlük yaptı, kızımı istedi, ben de ondan kızımı istedim. Sonra bana gadretti Turumtay adındaki kölemi aldı, götürdü; bu yüzden dişim kamaştı”(Atalay 1985: 110).
6. Kiyit: Dünürlerin ilk defa bir araya geldikleri sırada birbirlerine giydirdikleri veya verdikleri eşya türünde hediyeler.
7. Ençi: Kişinin mülkiyetinde olan mal mülk; pay. Dügün sonrası baba evini ziyarete giden kıza ençi olarak gelin payı verilir. Bu pay iki üç yıl içinde verilebilir. Kıza daha sonra baba vefat ettiğinde miras payı verilmez, miras erkek çocuklar arasında kalır.
8. Kırgız toplumunda kalın verme veya kalın ödemesi eskiden boy nizam kapsamında halledilmektedir. Bunda her bir erkek bireyin boyun güvenliğinden, çoğalmasından, savunmasından, zenginleşmesinden sorumlu olması etkilidir. Bu da boyya mensup çocuğunun evlilik sırasında desteklemesini ve yardım edilmesini gerekli kılmaktadır. Evlilik, erkek tarafı için yeni sosyal, kültürel ve ekonomik katkı demektir. Nüfusun artması anlamına gelir. Bu durum, boy ve sosyal dokunun değişmesiyle birlikte sekteye uğramış, parçalanma ve bölünmelerle kalın ödeme hâli, her ne kadar aile efradında ve bireyleri arasında yardımlaşma olarak devam etse de bugün itibarıyla bütün yük evlenecek olan erkek çocuğun babasının omuzlarına yüklenmiştir.
9. Kalın ile ilgili âdet kapsamında kız kaçırma ile ilgili olarak bir takım cezalandırmalar söz konusudur. Eskiden *eriştik aybı* olarak ifade edilen bu cezanın *ayıp ştrafi* ”ayıp bedeli” olarak tahsil edildiği görülür. Nişanlı veya sözlü olan ya da kalın bedeli ödenmiş kızın kaçırılması yahut kendi rızasıyla kaçması hâlinde kızın baba tarafından sözlüsü kaçırılan erkek tarafına ayıp bedeli ödenir. Sağımay Orosbekov hadisesinde olduğu üzere din görevlisinin oğluna kaçan kızın ailesinin ve kaçıran kişinin ayıp cezasına çarptırıldığı görülür. Kaçan kızın babası, kızın sözlü olması dolayısıyla erkek tarafa 6 deve, 5 yaşta 15 at, 4 yaşta 15 at, 3 yaşta 15 at, 2 yaşta 15 at, 60 kaftan ile bir takım önemli eşyaların yanı sıra 60 koyun ve 60 ruble ödemek zorunda kalır. Din görevlisi görevinden alınır. Ayrıca *manap* ve beylere 27 at ve 3 deve ayıp cezası ödenir. Ayıp bedeli ödenmediği takdirde kızın anne babası ile kızı kaçıran kişinin anne babasının cezaya çarptırılarak öldürüleceği belirtilir (Fielstrup 2002: 25). *Alıp kaçuu* çerçevesinde bazı zamanlar *kayınduu kız*'ın yani “nişanlı veya sözlenmiş kız”ın kendi isteği dışında kaçırılma olaylarına da rastlanır. *Eriş buzuu* kapsamında değerlendirilen bu hadise büyük olayların çıkmasına dahi sebep olabilir. Bu işi yapan kişi *eriş buzuu* gerekçesiyle sert cezalara çarptırılır. *Kayınduu kızın* kaçırılması bütün boyun onur ve namusunu ilgilendirir. Dolayısıyla kayınduu kızın alıp kaçılması hâlinde *üç-tokuz*, *ayıp* bedeli olarak verilir. Öte yandan söz konusu kızı manapın kaçırması, kızı rızası dışında kaçırma ve evliliğe zorlama, Kırgızistan Cumhuriyeti Ceza Kanunu'nun 175,176,177. maddeleri kapsamında cezai işleme tabi tutulmaktadır. 175. madde bir kişiyi iradesi dışında kaçırmanın III. kategoriye göre mahkûm edileceğini belirtmektedir. Bu kanuna göre kişi 5 ila 7,5 yıl arasında hapis cezasına çarptırılabilir. 18 yaşını doldurmamış bir kişiyi fiilen evlenmek veya iradesi dışında evlenmek amacıyla kaçırarak IV. kategoriye göre para cezası ve hapis cezası ile cezalandırılmaktadır. Kişi 7,5 yıldan 10 yıla kadar hapis cezasına çarptırılabilir. 18 yaşından küçük suçluların 80-100 bin som, yetişkin suçluların ise 180-220 bin som para cezasına çarptırılacağı da belirtilmektedir (Kırgız Respublikasının Cazık Kodeksi).

10. Akademik V. V. Radlov kaydettiği manzumenin versiyonuyla ilgili şu bilgileri paylaşır: İki zengin, Sarıbay ve Karabay birlikte geyik avına çıkar. Birbiriyile sohbetle koyulurlar. Evde hamile eşlerinin kaldığından bahis geçer. Bu iki arkadaş aralarında kurmuş olduğu dostluğu perçinlemek için ana rahmindeki çocukları evlendirmek isterler. Kendi aralarında “Her kimde kız ve erkek olur, o zaman düğün olalım” şeklinde ant verirler. Karabay’ın kızı, Sarıbay’ın oğlu olur. Fakat Sarıbay hayatını kaybeder. Karabay ise yeni dostunun ölümünü kötülüğe yorarak kızını yetime vermek istemez, başka bir yere göçmek zorunda kalır. Karabay, Kalmak Kodar’a yardım için kızı Bayan Suluu’yu vermeyi taahhüt eder. Bu sırada vefat eden Sarıbay’ın oğlu Kozu Körpös sözlendiğini annesinden öğrenir, eşini aramaya koyulur. Kızın babasının köyüne gelir. Koyun bakıcısı olarak burada bulunduğu sırada kızla buluşur. Kodar, gençlerin birbirini sevmesi ve kaderlerini çizme niyetlerini öğrenince Kozu Körpös’ü öldürür. Bayan Suluu da Kodar’ı öldürerek intikam alır. Sonrasında Bayan Suluu sevgilisi Kozu Körpös’ün mezarı başında canına kıyar (Radlov 1870: 223).
11. Törkün: Kızın (gelinin) kendi akrabaları.
12. Kerege: Bozüy duvarını oluşturan, eğrilmiş sırıklardan yere kadar olan dörtgen gözenekli eğri ağaç duvar, ağaç kafes (Abduvaliyev ve Akmataliyev 1999: 695).
13. Kalın ödeme ailenin yükümlülüğünde olmakla birlikte ödenen kalında sadece evlenen kişinin ailesinin hakkı ve payı yoktur. Aynı zamanda söz konusu kalında ailedeki herkesin bir payı ve miras hakkı olduğu ileri sürülebilir. Belki de bu yüzden erkeğin eşini evden kovmadığı, kadının da kocasını bırakıp kaçamadığı söylenebilir. Kalının miras olasılığına ilişkin olarak Kırgız ailesinde görülen dul kadın ve baldızla evlenme âdetinin bu anlayışın uzantısı olduğunu ileri sürmek mümkündür. Ölen kardeşin karısını alma geleneği miras hukuku bakımından da önem arz eder. Bu bakımdan kalını verilen gelin koca ailesinin artık bölünmez bir bireyi ve üyesi durumuna yükselir ve o ailenin malı hâline gelir. Dolayısıyla geleneksel bir hâl alan kalının, boşanmaların önündeki en büyük engel olduğu söylenir. Ancak karşılıklı anlaşma yoluyla boşanmalar gerçekleştirilebilir (Fielstrup 2002: 34).
14. Örgöö körtörü: Yeni evliler için dikilen çadır; Gelinin köyünde evlenenler için dikilen hususi çadır (Abduvaliyev 2009: 1025).
15. Kırgız toplumunda evlilik olgusunun değerleri, “kalın” ve “kaada” (gelenek) ile bütünleşmiştir. Bu bağlamda kalın, evliliğin maddi değerini; kaada ise manevi bir parçasını oluşturmaktadır. Bir diğer ifadeyle kalın evlenecek erkek tarafından giidecek olan kızın aile tarafına verilen hayvan ve elbise türü eşyalardan oluşan maddi bir olgu olarak karşımıza çıkar. Kaada ise, evlenecek kız ile ilgili gerçekleştirilen âdetlerin bütününi teşkil eder. Söz konusu uygulamalar geleneksel evliliğin temelini oluşturur. Bazı durumlarda bu bütünü tam olarak uygulanamadığı da görülür. Evlilik olgusu içinde halkın manevi değer olan kaadayı ön plana çıkardığı anlaşılır. Bu kapsamda kız kaadası denilerek bütün uygulamalar eksiksiz olarak yerine getirilmeye çalışılır.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdiyev, T. “Kalın Kaadası”. *Kırgız Tuusu* №107:7, (1999).
- Abduvaliyev, İ. ve A. Akmataliyev. *Kırgız Tilinin Sözdüğü*. Bişkek: Avrasya Press, 1999.
- Abramzon, Saul. *Kırgızı i Ih Etnogenetiçeskiye i Istoriko-Kulturniye Şvyazi*. Kırgızistan: Frunze, 1990.
- _____. *Kırgız cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*. Bişkek: Turar, 2013.
- Akgündüz, Ahmet. “Başlık”. *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 1992, ss. 131-133.
- Akmataliyev, Abdıldacan. Er Töştük: Epos. El Edebiyatı Seriyası 2. Bişkek: Şam, 1996.
- _____. “Cuuçu Tüşüü Kaadası”. *Zaman Kırgızstan* №26: 11, (1997).
- _____. *Kırgız Adabiyatı Tarih cana Mezgil*. Bişkek: Avrasya Yayınları, 2010.
- Akmataliyev, Amantur. *Baba Saltı, Ene Edebi*. Bişkek: Bütkül Soyuzduk Çaştar Kitep Borboru Birikmesi Balasagin Filiali, 1993.
- _____. *Kırgızdn Köönörbös Döölöttörü*. Bişkek: Şam, 2000.
- Akobirov, S. F. *Özbekça-Ruşça Lugat*. Moskova: Horiciy vf Milliy Lugatlar Davlat Naşriyatı, 1959.
- Auezova, Zifa-Alua. *Mahmud al-Kaşgari. Divan Lugat at-Turk*. Almatı: Dayk-Press, 2005.
- Aynakulova, Gülnisa. “Kırgızlarda Evlilik ve Evlenme Törenleri”. *Milli Folklor* 72 (Kış 2006): 95-106.
- Biçurin, Nikita. *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*. Moskva/Le-ningrad: İzdatelstvo AN SSSR, 1950.
- Cumagulov, A. *Semya i Brak u Kirgizov Çuyskoy Dolini*. Frunze: İzdatelstvo AN Kirgizskoy SSR, 1960.

- Çetindağ, Gülida. "Kazak Türklerinde Evlenme Geleneğine Bağlı Olarak Gerçekleştirilen Hediye Alışverişi Üzerine Bir İnceleme". *Millî Folklor* 76 (Kış 2007): 218-231.
- Eşiyev, Asilbek. *Orto Türk Doorundagi Pedagogikalık Oylor*. Bişkek, 2007.
- Fielstrup, Fedor. *İz Obryadoboy Jizni Kirgizov Naçala XX. Beka*. Moskva: İnstitut Etnologii i Anntropologii İm. N. N. Mikluho-Maklaya, 2002.
- Genç, Reşat. *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1997.
- Gönen, Sinan. "Türk Kültüründe Kız Kaçırarak Evliliğinin Köy Seyirlik Oyunlarındaki İzleri". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 29 (Bahar 2011): 45-55.
- Güvenç, Bozkurt. "Geleneklerden Kalıntılar: Başlık, Berdel, Kız-Kaçırma, Kuma ve Amca-Kızı Evliliği". *Kadın Araştırmaları Dergisi* 1 (1993): 43-48.
- İsakov, Baktıbek. *XX. Yüzyılın Başından Bugüne Kadar Son-Köl'deki Yayla Hayatı*. Yayınlanmamış doktora tezi. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Karasaev, Husein. *Nakil Sözdör*. Bişkek: Şam, 1995.
- Karatayev, Olcobay ve Eraliyev, Salaydin. *Kırgız Etnografyası Boyunca Sözdük*. Bişkek: Biyiktik, 2005.
- Kartaeva, Tattigül. "Sır Bölgesi Kazaklarının Evlilik Törenleri Üzerine Bir Değerlendirme (19 yy. – 20. yy. Başları)". *Millî Folklor* 104 (Kış 2014): 167-179.
- Kaşgarlı, Mahmud. *Divanü Lügat-İt-Türk Tercümesi* (Çeviren: Besim Atalay). Cilt II,III., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985.
- Kazmaz, Süleyman. "Halk Hukukunda Evlenme Sözleşmesi". *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 1992, ss. 177-185.
- Kınacı, Cemile. *Kazak Edebiyatında İmaj ve Kimlik (1925-1991)*. Ankara: Bengü Yayınları, 2016.
- Kırgız Respublikasının Cazık Kodeksi. "Üy-bölö Mamilelerinin Saltlarına cana Caşı Cetelekterdin Kızıkçılıklarına Karşı Kımıştar" (10 Mart 2021) 21 Nisan 2021. <<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/111527>>
- Kislyakov, Nikolay. *Semya i Brak u Tadjikov. Po Materialam Kontsa XIX- Naçala XX Veka*. Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1959.
- _____. *Oçerki po İstorii Semi i Braka u Narodov Sredney Azii i Kazahstana*. Leningrad: İzdatelstvo Nauka, 1969.
- Levitskaya, L. S., ve Diğerleri. *Etimologičeskiy Slovar Turkskiy Yazıkov. Obşeturkskiye i Mejturkskiye Leskiçeskiye Osnovi na Bukvi "K", "K"*. Moskova: Yazıkı Russkoy Kulturı, 1997.
- Nadelyayev, Vladimir ve Diğerleri. *Drevneturkskiy Slovar*. Leningrad: İzdatelstvo Nauka Leningradskoye Ot-deleniye, 1969.
- Orozbak Uulu, Sagımbay. *Manas*. II-Kitep. Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası Til cana Adabiyat İnstitutu, 1980.
- Orozbakov, Sagımbay. *Manas Baatırdık Epos*. 8. Cana 9. Kitep. Bişkek: Turar, 2014.
- Oruzbayeva, B. Ö. *Kırgız Sovet Entsiklopediyası*. Tom 3. Frunze, 1978.
- Ögel, Bahaeddin. *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, 2001.
- Polat, Kemal. *Beşikten Mezara Kırgız Türkleri'nde Gelenek ve İnanışlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005.
- Potapov, Leonid. "Materialı po Semeyno-Rodovomu Stroyu u Uzbekov Kungrad". *Nauçnaya Mısl* 1 (1930): 37-52.
- Radlov, Vasiliy. *Obraztsı Narodnoy Literaturı Turkskiy Plemen Jivuşih v Yujnoy Sibiri i Dzungarskoy Stepi*. Çast III., Kirgizskoye Nareçiyeye. Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1870.
- _____. *Obraztsı Narodnoy Literaturı Severnih Turkskiy Plemen*. Çast V., Nareçiyaya Dikokamennih Kirgizov. Sankt-Peterburg, 1885.
- Soltanoyev, Belek. *Kızıl Kırgız Tarihi*. I-Kitep. Bişkek: Uçkun, 1993a.
- _____. *Kızıl Kırgız Tarihi*. II-Kitep. Bişkek: Uçkun, 1993b.
- Stroilov, L. "Afgandık Kırgızdar". *Kırgızdar*. Tom 1. Bişkek, 1993.
- Şakirova, G. "Kız Kalımsız Bolso da, Kaadasız Bolboyt". *Kırgız Ruhı* №46:6, (2004).
- Taşıyev, A. "Kalından Baası". *Kırgız Tuusu* №37, 6, (2001).
- Tavkul, Ufuk. "Kafkasya Toplumlarında Başlık Geleneği". *Kırım Dergisi* 4 (1995): 20-23.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Tezcan, Mahmut. "İlkel Topumlarda Başlık Parası". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 1 (1976): 415-426.
- Türkdoğan, Orhan. "Evlenmede Başlık Geleneğinin Sosyolojik Açıklaması". *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri IV*. Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi, 1976, ss. 315-361.
- Türkmen, Fikret. "Er Töşük Destanındaki Stereotip Motiflerin Analizi". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* cilt: VI (2005-1): 235-239.

- Useyev, Nurdin. *Enisey Cazma Estelikleri Leksikası cana Teksteri*. Bişkek: Turar, 2011.
- Ünal, Ali. *Günümüz Kırgız Toplumunda Doğum-Ölüm Gelenegi ve Bunun Tarihi İzleri (Narın Bölgesi Örneği)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- _____. *Üy-bülö Maseleleri Sotsiologiyanın Küzğüsündö*. Bişkek: Maxprint, 2015.
- Yeşildal, Ünsal Yılmaz. "Er Töştük Anlatısının Kırgız Sahasına Ait Nesir Varyantları". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi* cilt 4, 11 (Ekim 2015): 81-113.
- Yıldız, Naciye. *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: TDK Yayını, 1995.
- Yudahin, Konstantin. *Kırgızça-Orusça Sözdük*. Bişkek: Şam, 1999.
- Yunusalıyev, Bolot. *Manas*. I- Kitep. Frunze: Kırgızmbas, 1958.
- Zagryajskiy, Grigoriy. "Kara-Kırgızı". *Turkestanskiye Vedomosti* 41 (1874): 162-163.